

ԵՐԿՈՒ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ X ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանայի բառեր – Սնանուն Արծրունի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Սմբատ I, Գագիկ, Յուսուփ, Հայաստան, Վասպուրական, թագավոր, իշխանություններ, պայմանագիր

IX դարի 80-ական թվականներին Հայաստանի պետական անկախության վերականգնումը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց հայ մշակութային-ինձացական կյանքի և մասնավորապես պատմագրության զարգացման համար: Պատմագրական երկասիրությունների մեծ մասի առանցքը դարձան օտար տիրապետությունների դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի հարուստ դրվագների բացահայտումն ու երկրի պետական անկախության վերականգնման և պահպանման գաղափարը:

Հայ պատմագրության մեջ երևան եկան նոր երևույթներ, որոնք սերտորեն աղերսվում էին ժամանակի քաղաքական իրադարձություններին: Բազրատունիների կենտրոնական և գավառական թագավորությունների միաժամանակյա գոյատևումն ինքնին պայմանավորում էր գաղափարական և քաղաքական երկու ուղղության հանդես գալը պատմագրության մեջ: Դրանցից մեկը կոչված էր ջատագովելու միասնականությունն ու կենտրոնացված ուժեղ թագավորության գաղափարը, իսկ մյուսը՝ հատվածականության ու գավառական անջատողականության հայեցակետը: Թեպետ Բագրատունյաց Հայաստանի առանձին նահանգներն ու երկրամասերը լեզվով, կրոնով, մշակույթով, տնտեսական ու քաղաքական շահախնդրություններով կապված էին միմյանց և ընդգրկված մեկ պետությունում, այնուամենայնիվ, ինչպես այլ երկրներում, հայ ավատատիրական հասարակությանը ևս հատուկ էին կենտրոնախույս տրամադրությունները, երկրի ընդհանրական թագավորի գերիշխանությունից դուրս գալու և ինքնուրույն, անկախ քաղաքական միավոր ստեղծելու միտումները: Այս հանգամանքը ցցուն դրսևորվում էր մանավանդ այն ժամանակ, երբ Հայաստանի կենտրոնական իշխանությունը հայտնվում էր արտաքին ու ներքին անբարենպաստ պայմաններում:

Ավատատիրական տարբեր ընտանիքների, ինչպես նաև նրանց ու կենտրոնական իշխանության միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունները կամա թե ակամա իրենց անդրադարձն էին գտնում նաև պատմագրական երկասիրություններում: Փաստորեն, ավատական մասնատվածությունն իր կնիքն էր դնում հայ մտաշխարհի ու գաղափարախոսության վրա և դառնում իշխանական առանձին, առավել հզոր տների պատմությունների

ստեղծման հենքը: Տոհմական պատմագիրները ձգտում էին իրենց տունն ու բնակված երկրամասերում տեղի ունեցող իրադարձությունները ներկայացնել բացառիկ լուսավոր, դրական և վառ, իսկ ընդդիմադիրներին՝ մռայլ, գորշ և բացասական գույներով: Պատահական չէ, որ հենց պատմական այս ժամանակաշրջանում ի հայտ եկան գավառական, տոհմական պատմագիրների երկասիրությունների առաջին ազդօրինակները: Նկատի ունենք Բագրատունյաց տան պատմությանը նվիրված, սակայն մեզ չհասած Շապուհ Բագրատունու¹, Արծրունյաց տանն ընծայված Թովմա և Անանուն Արծրունիների, Անանուն Զրուցագրի (Կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի)² ջատագովական երկասիրությունները: X դարի առաջին կեսի հայ պատմագիր Մովսես Դասխուրանցին ավարտին հասցրեց VII դարի հեղինակ Մովսես Կաղանկատվացու՝ Հայոց Աղվանքին նվիրված «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկասիրությունը³:

Մյուս կողմից՝ հանդես եկան մի շարք պատմագիրներ, որոնց աշխատությունների գլխավոր լեյտմոտիվը համահայկական շահախնդրություններն էին, միացյալ, ուժեղ, կենտրոնացված պետության գաղափարի ջատագովությունը: Նախ և առաջ նկատի ունենք Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Ստեփանոս Տարոնեցու (Ասողիկ) երկասիրությունները⁴:

Անհրաժեշտ չհամարելով առանձին-առանձին անդրադառնալ X դարի հայ պատմագրության մեջ ի հայտ եկած պատմագրական այս ուղղություններին հետևած բոլոր ներկայացուցիչների աշխարհայացքին ու պատմահայեցողությանը՝ առանձնացնենք դրանցից մեկական պատմագրի՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Անանուն Արծրունուն (այսուհետև՝ Անանուն), որոնք իրադարձությունների ժամանակակիցներն են ու մասնակիցները:

¹ Շապուհ Բագրատունու մեզ չհասած երկասիրության մասին տե՛ս **Հովհաննիսյան Պ. Հ.**, Անանուն Զրուցագիրը և իր Պատմությունը, «Մատենագիրք Հայոց» (ՄՀ), Թ հատոր, Թ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 1001-1005; **Առաքելյան Վ.**, Շապուհ Բագրատունի և Անանուն Զրուցագիր, Կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի, Պատմություն: Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Առաքելյանի, Երևան, 2011, էջ 3-53 (տե՛ս հատկապես հավելվածները՝ էջ 186-224):

² **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց: Քննական բնագիրը և ներածությունը Գ. Տեր-Վարդանյանի, ՄՀ, ԺԱ հատոր, Ժ դար (պատմագրություն, գիրք Ա), Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 15-313; **Անանուն Զրուցագիր (Կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի)**, Պատմութիւն: Աշխատասիրությամբ՝ Մ. Օ. Դարբինյան-Մելիքյանի, ներածությունը՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյանի, ՄՀ, Թ հատոր, Թ դար, էջ 1001-1052:

³ **Մովսես Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Քննական բնագիրը Վ. Դ. Առաքելյանի, ներածությունը՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյանի, ՄՀ, ԺԵ հատոր, Ժ դար (պատմագրություն, գիրք Բ), Երևան, 2011, էջ 27-437:

⁴ Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց: Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի, ՄՀ, ԺԱ հատոր, Ժ դար (պատմագրություն, գիրք Ա), էջ 317-358; **Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ**, Պատմութիւն տիեզերական: Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Գ. Մանուկյանի, ՄՀ, ԺԵ հատոր, Ժ դար (պատմագրություն, գիրք Բ), էջ 619-829:

Նրանց երկասիրություններն առաձնահատուկ նշանակություն ունեն պատմաշրջանի Հայաստանի իրական նկարագիրն ու պատմագրական երկերում արտացոլված քաղաքական նկրտումները բացահայտելու հարցում:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին եղել է Բագրատունյաց Հայաստանի պետական անկախության հռչակման ականատեսներից, այդ պետականության պահպանման համար մղվող պայքարի եռանդուն մասնակիցներից և վերջապես 898-929 թթ.՝ Հայոց կաթողիկոսը: Անանուն Արծրունյաց ընտանիքի քաղաքական վարկի բարձրացմանը և Վասպուրականի առանձին թագավորության հռչակմանն առնչվող իրադարձությունների ժամանակակիցն է, միգուցե նաև մասնակիցը: Երկու պատմագիրներն իրենց երկասիրությունները շարադրել են պատվերով: Դրասխանակերտցու պատվիրատուներն են Սմբատ I (890-914) և Աշոտ II Երկաթ (914-929) թագավորները: Ըստ հեղինակի հավաստման՝ նա իր «Պատմություն Հայոցը» գրել է «ի հրամանե թագաւորաց»¹: Փոխարենը՝ Անանունի պատվիրատուն եղել է Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորը, որին և ուղղված են հետևյալ հատկանշական տողերը. «Եւ եւ մեծի գովութեանց արժանաւոր. գոր եւ ես քեզ սիրելի քաջ, եւ քաջի արանց նախնական, որ եւ զպատմութիւնս յինէն **պահանջեցեր**, ոչ իբրու յայլոց համբաւոց տեղեկացեալ ընծայեալ արձանացուցանեմ քեզ ստայօդ բանից պաճուճեալ առասպելս, այլ **ականատես եւ ականջալուր, եւ իմով իսկ ձեռաւք շաւշափեալ**»² (ընդգծումները մերն են – Պ. Հ.):

Այս էական հանգամանքներն իրենց մնայուն հետքն են դրոշմել երկու պատմագիրների հակոտնյա աշխարհայացքների վրա: Իբրև տոհմական պատմիչ՝ Անանունն արդարացնում է Արծրունիների ոչ միայն հակադրությունը, այլև հակամարտությունը Բագրատունիների կենտրոնական թագավորությանը: Նրա աշխարհայացքի հիմքում խարսխված է այդ տների միջև գոյություն ունեցող հակասության ու լարվածության իրողությունը, որն իր գագաթնակետին հասավ հատկապես X դարի սկզբներին: Դա մի այնպիսի ժամանակաշրջան էր, երբ նորահաստատ Բագրատունյաց պետականությունը, չնայած վիթխարի ջանքերին, չկարողացավ պահպանել երկրի քաղաքական ամբողջականությունը, հաղթահարել ավատատիրական մասնատվածության դրսևորումները: Երկրում աստիճանաբար խորանում էին իշխանական տների ապակենտրոն նկրտումները՝ սպառնալով ծանր փորձությունների ենթարկել մեծ դժվարությամբ ավարտին հասցված Հայաստանի միասնությունը: Այս առումով տխուր դեր էր վիճակված գլխավորապես Վասպուրականի տիրակալներին: Հայաստանի քաղաքական մասնատվածության և պառակտման առաջին օրինակը տվել է այդ երկրամասը, որը պարզորոշ արտացոլված է Դրասխանակերտցու երկասիրությունում:

¹ **Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու**, էջ 582:

² **Անանուն**, էջ 285:

Սմբատ I-ը, Վասպուրականի իշխան Գագիկի գործողությունները դիտարկելով իբրև երկրի ամբողջականությանը սպառնացող՝ քողարկված վտանգներ, որոշակի ջանքեր է գործադրել նրա քաղաքական հետագա առաջխաղացումը սահմանափակելու համար: Բայց արքան հաջողության չի հասել, մանավանդ որ միասնական երկրի ուժերի ջլատմանն ամեն կերպ օժանդակում էին Ատրպատականի իշխանավորները: Հակամարտությունը կենտրոնական իշխանության ու Արծրունիների միջև սրվեց հատկապես Նախճավանի հարցի շուրջ, երբ 908 թ. Սմբատ I-ը այդ քաղաքը հանձնեց Սյունյաց տերերին: Գագիկ Արծրունին, հիմնվելով պատմական իրողությունների վրա, դիմեց Հայոց արքային՝ քաղաքն իր օրինավոր տերերին, այն է՝ Արծրունիներին վերահանձնելու խնդրանքով, որը, սակայն, մերժվեց: Այնուհետև դեպքերը զարգացան գլխապտույտ արագությամբ: Վրդովված Գագիկն անմիջապես մեկնեց Ատրպատականի ամիրա Յուսուփի մոտ՝ ջանալով հայցել նրա հովանավորությունն ու խնամարկությունը: Այս քայլով նա, փաստորեն, անցնում է Հայաստանի ամենառիսկերիմ թշնամու կողմը և համագործակցում նրա հետ՝ ընդդեմ Հայաստանի կենտրոնական իշխանության: Այսպիսով, առանց զգալի ջանքեր գործադրելու Յուսուփը հասավ իր հետամտած նպատակին. Հայաստանը պառակտված էր: Մա անդառնալի հարված էր երկրի միասնությանը, նրա պետականությանն ու ազգային շահախնդրություններին, հարված թիկունքից, և ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, դա ոչ միայն անկասելի էր, այլև դարձավ տխուր օրինակ հայկական առանձին այլ իշխանությունների համար: Այժմ հետևենք, թե ինչպես են այս հանրահայտ իրողություններն ու դրանց հետ կապված մյուս դեպքերն անդրադարձել պատմագրական վերոնշյալ երկերի վրա:

Ժամանակագրական առումով խնդրո առարկա իրադարձություններին ավելի մոտ է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որն առաջինն է դրանց գնահատականներ տվել: Նրան միանգամայն բնորոշ է պատմական իրադարձությունների էությունը ճիշտ ըմբռնելու և արժևորելու կարողությունը: Երբ Յուսուփը Բագրատունիների պետության միասնությունը խախտելու նպատակով թագադրում է Գագիկ Արծրունուն, պատմիչն արձանագրում է. «Իսկ նորա (Յուսուփը – Պ. Հ.) ախորժաբար ընկալեալ, տայր նմա թագ արքայական եւ պատիւս եւ պարգէս արքունականս՝ **ի քակտումն միաբանութեան նոցա** զայն հնարեալ գործել զի դիւրադաւ լիցին այնուհետեւ իւրաքանչիւրն առ ի նմանէ դըրժելոյ»¹ (ընդգծումը մերն է – Պ. Հ.): Այս «կորստական դուռն» Աստծուց բացի ոչ ոք այլևս չէր կարող փակել:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին համոզված է, որ կատարվածի կորըստաբեր բնույթը նախ և առաջ շահավետ էր Յուսուփի համար, որը միայն դրանից հետո է լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսել Բագրատունիների դեմ: Երկրի և ժողովրդի համար այս ճակատագրական պահին

¹ **Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ**, էջ 487:

պատմիչը կոչ է անում նախ մոռանալ ցանկացած վիրավորանք, անարգանք, ապա միավորել բոլոր ուժերը, սատար կանգնել Հայոց արքային և այս կերպ վերջ տալ օտարի շահատակություններին: Նա դառնորեն է նշում, որ հայոց իշխանները փոխանակ օտար կողոպտիչների դեմ եղբայրաբար միանալու և պայքարելու վարվում էին հակառակ ձևով. «Եւ յուսացեալ սպասեաք ոչ եւս ընդ փորձութեանն խառն վրիպիլ սոցա եւ անկանիլ, այլ ջան առաջի դնել եւ ելս նեղութեանն հնարել եւ վայելչաբար ի միասին կապակցիլ հասարակ եղբայրութեամբ, եւ իբրեւ զմի այր միանալ»¹: Նախանձն ու չարակամությունը, միմյանց նկատմամբ ատելությունը, ծավալված եղբայրասպան կռիվները երկիրը դարձնում են անպաշտպան, իսկ ժողովրդին՝ անզոր օտար նվաճողների հանդիման. «Իսկ թագաւորք մեր եւ պետք եւ իշխանք, գորս ի բնէ նախարարութիւնքն էին, ջանային վարատել եւ խզել իւրաքանչիւրոցն բնակութեանց, եւ ըստ ախորժից իմն ձեռական եւ նոր ստեղծանել պայազատս եւ սպասաւարս: Այլ եւ եղբայր ընդ եղբար եւ ազգայինք ընդ ազգայինս ընդվզեալ ի նախանձ եւ ի չարակնութիւն եւ ի գրգռութիւն եւ ի կատարեալ ատելութիւն ընդ միմեանս բերէին: Եւ այսպէս համագունդ ընդ միմեանս հարեալք, ի հակառակութիւն եւ ի կռիւ պայքարէին. եւ միշտ սուր յազդէր ունելով՝ բազում եւս քան թշնամիսն հեղուին միմեանց զարեան ճապաղիս, եւ առ հասարակ զքաղաքս եւ զգեաւոյս եւ զաւանս եւ զագարակս, այլ եւ զտունս իւրեանց քանդէին ձեռաւք իւրեանց, եւ գրեթէ այն իսկ աւճիրք հակառակութեան գտան պատճառք հինիցն եկելոց ի վերայ մեր»²:

Մեծ վարպետությամբ է պատմագիրը վեր հանել հայոց միասնությունը ոգեկոչող, պահպանող, պետականության ջատագով գլխավոր դեմքի՝ Սմբատ I-ի հերոսական ու ողբերգական կերպարը: Նա անթաքույց հիացմունքով է գրում հայոց թագավորի մասին, որը գործադրում էր ցանկացած ջանք՝ հանուն իր քաղաքագետ հոր թողած ժառանգության՝ հայոց պետականության պահպանման: Դրա համար նա ստիպված էր մարտնչել և՛ հագարացիների (արաբների), և՛ պարսիկների (Ստրպատականի ամիրայության), և՛ Դվինի ամիրայության և, որն ամենացավալին է, հայոց անմիաբան ու տիրադավ իշխանների դեմ: Հայոց օծյալ թագավորի եղբրական մահն անմիջական հետևանքն էր իշխանների եսականության և հատվածականության: Հայաստանը, իբրև մի կազմակերպված ամբողջություն, չդիմադրեց օտարին: Ազգային միասնության, ընդհանուր շահերի ըմբռնում չկար: Չստեղծվեց ոչ միայն համահայաստանյան քաղաքական դաշնություն, այլև հայ հասարակությունն ի վիճակի չեղավ ըմբռնելու համայն հայության ընդհանուր հայրենիքի պահպանման գաղափարը:

Պատմագիրն անարգանքի սյունին է գամում դավաճաններին, ատելությամբ խոսում հայության դիտրիմ թշնամու նկատմամբ կրավորական դիր-

¹ Նույն տեղում, էջ 517:

² Նույն տեղում, էջ 517-518:

քորոշում որդեգրածների՝ անկախ այն բանից իշխանի, թե հոգևորականի մասին: Նա հանդես է գալիս իբրև Հայաստանի միասնության և նրա պետականության գաղափարախոս, մեծ ոգևորությամբ արձագանքում հայոց պետականության վերականգնմանը և դրվատում Աշոտ I-ին՝ որպես իմաստնագույն և հանճարեղ գործչի, որին և պարտական էր հայ ժողովուրդին իր վերագտած անկախության և հայկական տարածքների վերամիավորման համար: Գահ բարձրանալուց հետո Աշոտ I-ը «բազում եւ երեւելի կարգս յարդարէր աշխարհի տէրութեան իւրոյ, յաւրինուածս տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, եւ հարթ հաւասար ըստ իւրաքանչիւրոցն կատարէր կարգս՝ լեռնականացս եւ ջերմահովիտ բարեխառն դաշտականաց, եւ զամենայն տափարակ տեղիս ազարակս եւ գոմս դնէր. եւ զմարմանդս յայգիս եւ ի բուրաստանս զարդարէր. եւ զամենայն որ ինչ արեւն է թագաւորութեան եւ որ շուրջ թագաւորութեամբ՝ ոչ ինչ իմիք կասեցուցանէր. եւ գրեթէ հարստագոյն եւ խոհեմագոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս գտանէր: Եւ այսպէս ի նորոգատուր թագաւորութեանն բարձրացուցանէր զազգս Թորգոմեան»¹: Դեռ ավելին, Աշոտը հնազանդեցնում է «զհիւսիսական կողմամբք, ... մեծի լերինն Կովկասու, եւ բնակիչսն Գուգարաց եւ զելուզակատուտ մարդիկ Ուտի գաւառի: Այլ եւ թագաւորն եւս Եգերացոց»²: Իրոք որ, Աշոտ I-ը մարմնավորում էր թագավորի, պետական գործչի, հայ մարդու մի գաղափարապաշտ կերպար, որը պատմագիրը կերտել է մեծ հուզականությամբ և վարպետությամբ, ինչպէս, օրինակ, Սովսես Խորենացին Մեծն Տիգրանին: «Այլ ինձ աստանոր,– գրում է Դրասխանակերտցին,– ոչ արդեաւք այլ ինչ է բանս սիրելի, քան թէ դեգերիլ ի բանս գովեստից, որ վասն Աշոտոյ իշխանաց իշխանին են հետեւմունք: Վասն զի ի տիս հասեալ միջակութեան՝ քաջահասակ էր նա և անձնեայ, եւ թիկնաւէտ եւ զուարթերես, եւ մրայան նկարէն իմն, եւ նիշ արեան յաչսն ունելով՝ որպէս զյակինթ կարմիր ի մէջ մարգարտի ծագեալ, եւ վայելչացեալ գեղեցկութեանն ալեաւք. մեծիմաստ եւ քաղցրաբան, եւ առ կերակուրս խրախճանաց արինաւոր. ոչ խանդուցեալ նորա ընդ լաւագոյնսն եւ ոչ արհամարհեալ զնուաստագոյնսն, այլ հասարակաց ի վերայ տարածէր զգեստ խնամոց իւրոց, եւ լծակաւք իմն կշռէր նախ զիւր եւ ապա զամենեցուն կենցաղս. միանգամայն իսկ ասե, եթէ որ ինչ մարդկութեանս է պիտանի՝ ոչ ինչ կասեցուցանէր»³: Նույն պատկառանքն ու հիացմունքն առկա են նաև Սմբատ I-ին նվիրված հատվածներում, քանզի իր գործունեությամբ արքան «... ձգեալ աճեցուցանէր զշառաւիղ տէրութեան իւրոյ յարեւմտից հիւսիսոյ, մինչեւ զԿարնոյ քաղաք, եւ անդր եւս քան զԿղարջս՝ քերեալ մինչեւ առ ափն ծովուն մեծի, եւ մինչեւ ցաահմանս Եգերեացոց եւ մինչեւ ցստորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս եւ Ծանարս՝ մինչեւ

¹ Նույն տեղում, էջ 443:

² Նույն տեղում, էջ 444:

³ Նույն տեղում, էջ 442-443:

ցԴուռն Ալանաց, առեալ եւս յինքն եւ զամբոց Դրան Պահակի նոցա. եւ անտի ի հարակողմն կոյս՝ զԿուր գետով մինչեւ ի քաղաքն Տփխիս. եւ զՈւտի գաւառ մինչեւ ի քաղաքն Հունարակերտ եւ մինչեւ ի Տուս եւ ի Շամքոր:

Եւ այսպէս ընդարձակեալ զսահման տերութեան իւրոյ, որք ընդ լծով արքունի սակից եւ բեկարաց եւ մաքսից կացուցեալ, զզէն քաջութեան մարտի իւրոյ նշան յաղթութեան կանգնէր»¹: Սա փառաբանական, գովաբանական ներբող չէ, հեղինակը չի խնկարկում իր գովերգուի կարծեցյալ բարեմասնությունները կամ նրա չկատարած գործերը: Նրա համար առաջնայինը երկրի միավորումն է, տերութեան սահմանների ընդլայնումը՝ արևելքից արևմուտք և հյուսիսից հարավ, ըմբոսներին հնազանդեցնելը, ժողովրդի բարեկեցության ապահովումը: Ուստի բնական է, որ այս կուռ և միասնական շինության առանձին հատվածների ավերմանն ուղղված յուրաքանչյուր գործողություն, որի խոտոր ընթացքը նպաստում էր Սմբատ I-ի և Աշոտ I-ի հերոսական ու հետևողական ջանքերով կերտված ամբողջական կառույցի մասնատմանը, պատմագիրը որակում է իբրև «աղետագոյն աղետք ազգապղծութեան»: Նա կոչում է հայ իշխաններին լինել միաբան, միակամ, միախորհուրդ և չհետևել եղբայրասպան Կայենին. «Այլ ես այսուհետև մաղթանս առաջի ձեզ եւս վերստին յայս տեղի տանջանաց, յորս եւ այժմ առ հասարակ թմբրեցաք ի ծուխ մեղաւորաց: Այլ ախորժաբար լսող լինել աղերսալի իմոյս բանից և բաղաձայնութեան խրատու՝ լինել ձեզ զաւակ լավագունի պատարագեցելոյն Սեթայ եւ գրիլ յորդիս Աստուծոյ. այլ ոչ խառն ընդ անիծեալ եղբայրագրաւն Կայենի զարմից կապիլ ի կնատ եւ ի մեղմէիս եւ ի վայրաքարշ դստերս մարդկան»²: Տեսնելով Գագիկ Արծրունու՝ հայրենիքի մասնատմանն ուղղված պարսավելի գործողությունների անմիաբան ընթացքը, նրա իսկ քարոզած հայոց միաբանության փլուզումը՝ պատմագիրը դառնորեն գրում է. «Ամենայն առաքինի քաջողութիւն եւ շինութիւն եւ խաղաղութիւն քայքայեցաւ, եւ եղծումն եւ ապականումն գտեղի փոխաբերեաց»³:

Հակադրվելով կաթողիկոս պատմագրին՝ Անանունը փորձում է ամեն գնով արդարացնել Գագիկ Արծրունու անջատողական գործունեությունը, դիմում անգամ հանրահայտ իրողությունների ակնհայտ խեղաթյուրման: Նա փորձում է հավաստիացնել, թե տեղի ունեցածի համար պատասխանատուն և մեղավորը ոչ այլ ոք է, քան ինքը՝ Սմբատ I-ը: Վերջինիս իբր հանգիստ չէր տալիս Գագիկի փառքը, և նա այրվում էր Արծրունյաց իշխանին կործանելու, նրան ասպարեզից հեռացնելու մոլար ցանկությամբ: Այդ նպատակին հասնելու համար Սմբատն անգամ «ջանայր զայլազգիսն (արարներին – Պ. Հ.) կրկին անգամ զարթուցանել ի վերայ իշխանին»⁴: Սա չափազանց լուրջ մե-

¹ Նույն տեղում, էջ 457:

² Նույն տեղում, էջ 582:

³ Նույն տեղում, էջ 518:

⁴ **Անանուն**, էջ 279:

ղաղրանք է, որը, սակայն, չունի համապատասխան անդրադարձ ոչ միայն այլ սկզբնաղբյուրներում, այլև իր իսկ՝ Անանունի մոտ: Այդ պատճառով է, որ «չար կասկածն ընկած» յուրաքանչյուրի սիրտը, և Սմբատն ու Գագիկը «ոչ սիրով խաղաղութեամբ զմիմեամբք թեւակոխէին որպէս յառաջագոյնն»¹: Ուրեմն մարդկային հանապազօրյա, ամենասովորական նախանձն է եղել Հայոց երկրի խաղաղությունը վրդովելու պատճառը: Ակներն է, որ պատմագիրը քաղաքական ծայրաստիճան ողբերգության շարժառիթը չափազանց է ժանացրել է, մանրացրել, դարձրել կենցաղային, առօրեական մի միջադեպ: Ընդ որում, ստեղծված անմխիթար կացության ամբողջ պատասխանատվությունը նա վերագրում է միայն Հայոց թագավորին:

Արծրունի տոհմագիրը դարձյալ անկեղծ չէ, երբ գրում է, թե Յուսուփն ինքն է իր մոտ հրավիրել Գագիկին, որի քաջագործությունների, իմաստնության ու սրբակենցաղության մասին բազմիցս լսել էր ուրիշներից և այժմ ցանկանում էր նրա հետ անձամբ ծանոթանալ: Այդ մասին պատմիչը գրում է. «Իսկ ամիրայն Յուսուփ քանզի լսելով լսէր զանուն և զգործս **արիական քաջութեանն**, միանգամայն եւ **զիմաստակիր խոհականութիւն հանձարէլ եւ մեծանուն** իշխանին Գագկայ, ցանկայր եւ ի բազում ժամանակաց տեսանել զնա: Ուր եւ անդէն իսկ վաղվադակի դեսպանս առաքէ հրովարտակաւք եւ բազում խոստմամբք, եւ իսպառ **թախանձեալ** զիշխանն, կոչէ ի հանդիպումն իւր: Եւ նորա զնացեալ զկնի կոչողացն անյապաղելի եւ սիրով խաղաղութեան, որ ի հասանելն առ միմեանս՝ մեծաւ փառաւորութեամբ շքեղացուցանէ զիշխանն»² (ընդգծումները մերն են – Պ. Հ.): Ինչպես տեսնում ենք, նա ուրվագծում է կատարյալ հովվերգական պատկեր: Ուրեմն, Յուսուփ ամիրան է թախանձել հանդիպելու Վասպուրականի իշխանին, իսկ Գագիկը, մեծահոգաբար ընդառաջելով նրա աղերսանքին, մեկնել է Ատրպատական: Այս հանդիպումից հետո և դրա տպավորության ներքո է, որ Յուսուփը Գագիկ Արծրունուն հոչակել է Հայոց թագավոր. «Եւ տեսեալ (Յուսուփը – Պ. Հ.) եթէ ոչ ոք է, որ կարողանայ տիրել եւ ունել զաշխարհս Հայոց, բայց միայն Գագիկ, զորոյ զփորձ առեալ զիտէր զնա այսպիսի այր, զոր ոչ թողեալ ի կամս անձնիշխան կամացն, թագաւորեցուցանէ զնա ի վերա ամենայն Հայոց»³:

Ըստ Անանունի առաջադրած ժամանակագրական համակարգի՝ Գագիկ Արծրունու թագադրությունը տեղի է ունեցել Սմբատ I-ի եղերական մահից հետո: Արդի պատմագիտության մեջ որևէ կասկած չկա Սմբատի վախճանի թվականի շուրջ. նա մահկանացուն կնքել է 914 թվականին: Հետևաբար, ըստ Անանունի, Գագիկը Հայոց թագավոր է հոչակվել նույն թվականին:

Նման մեկնաբանությունն առնվազն տարօրինակ է: Հարկ է ուշադրություն դարձնել մի շատ կարևոր հանգամանքի: Ինչպես Թովման, այնպես և

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 280:

³ Նույն տեղում, էջ 281:

Անանունը 908 թ. տեղի ունեցած Նախճավանի իրադարձությունների մասին ընդհանրապես որևէ մանրամասն չեն հաղորդում: Թվում է, թե նրանց անձանոթ է այդ միջադեպը, որը դարձավ հետագա եղբայրասպան ողբերգության պատճառը: Անկասկած, Արծրունի պատմիչները դեպքերի զարգացման ընթացքին հիանալի ծանոթ են եղել, սակայն դրանք վերլուծել են կամայականորեն՝ իրենց տոհմին, մանավանդ Գագիկին ցանկալի լույսի ներքո: Ըստ Անանունի՝ Յուսուփի և Գագիկի առաջին հանդիպումը տեղի է ունեցել Սմբատի մահից հետո, այն է՝ 914 թվականին: Ուստի քանի որ Նախիջևանի հիմնահարցն Արծրունի պատմագիրները չեն ընդգրկել իրադարձությունների շղթայում, և իբր այդ առիթով չէ, որ Յուսուփն ու Գագիկն առաջին անգամ հանդիպել են միմյանց, ապա ծագել է դեպքերի հետագա զարգացումը Սմբատ I-ի այն անհետատես քայլով բացատրելու անհրաժեշտությունը, որի արդյունքում Հայոց արքան հրաժարվել է արքունի հարկերը Յուսուփին վճարելուց: «Եւ ինքն Սմբատ ոչ խնդրեաց երթալ զհետ խաղաղութեան, տալ զհարկս արքունի, որպէս հրամայեաց Տէր զսակ անդրանիկացն ի ձեռն Պետրոսի ընծայեալ այնոցիկ, որք զդիդրամայն պահանջէին, եւ այն ասէ. «Տո՛ւք զկայսերն կայսեր, եւ զԱստուածոյն Աստուծոյ», եւ այնքան արժանապէս նշանակեաց տալ զսակն արքունի»¹: Փոքր-ինչ ուշ Անանուն ժամանակագիրն առավել անաչառորեն և հստակորեն շեշտում է, որ Գագիկը, «ապստամբեալ ի Սմբատ թագաւորէ»², ներկայացել է Յուսուփին:

Ստեփանոս Օրբելյանը դեպքերը ներկայացնում է անկողմնակալորեն: Ինչպես նա փաստում է, հայոց պառակտումը մի չնչին («դոյզն ինչ») պատճառով եղավ՝ «...զի խնդրէր ի Սմբատայ թագաւորէն առնուլ զՆախջաւան յիշխանէն Սիւնի Սմբատայ և տալ նմա. զոր ոչ կամեցաւ վասն բնական հայրենեացն»³: Այս մերժումից հետո է, որ Գագիկը «ապստամբեալ գնաց առ Յուսուփ. եւ թագ կապեալ ինքեան՝ կամէր թագաւորել ի վերայ Հայոց»⁴, որով իր գործակիցների հետ «ածին խաւար մեծ ինքեանց եւ Աշխարհս Հայոց»⁵:

Ժամանակագրական առումով իրադարձություններին մոտ կանգնած ճշմարտախոս պատմիչ Ստեփանոս Ասողիկը հականե-հանվանե Գագիկ Արծրունուն համարում է «առաջնորդ Յուսուփայ», այսինքն՝ վերջինիս խորհրդատուն, ուղղորդողը: Գագիկն է, որ գործակիցների հետ «նենգագործն նախանձեալ ընդ շինութիւն աշխարհիս Հայոց, ամենայն զօրօքն իւրեանց միաբանին ընդ նմա (Յուսուփին – Պ. Հ.)՝ թողլով ի բաց թագաւորն Սմբատ»⁶:

¹ Նույն տեղում:

² «Մանր ժամանակագրություններ». XIII-XVIII դարեր, հ. I, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 384:

³ **Ստեփանոս Օրբելեան**, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 187:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ **Ստեփանոս Տարնեցի Ասողիկ**, էջ 164, 168:

Անանունից բացի և ոչ մի պատմագիր Գագիկ Արծրունուն չի ներկայացնում որպես ընդհանրական Հայոց թագավորի: Բոլորը շեշտում են նրա՝ միայն Վասպուրականի թագավոր լինելու հանգամանքը¹: Դեռ ավելին, պատմիչների մեկ այլ խումբ նշում է, որ Սմբատի չարանենգ սպանությունից հետո «զամն **եօթն** անիշխան լեալ երկիր»², կամ՝ «յետ սպանմանն Սմբատայ թագաւորի Տիեզերակալի... անիշխան լեալ երկիրս ամս **Է**» (ընդգծումները մերն են – Պ. Հ.)³ և կամ՝ «այլ երկիրս մնաց անթագաւոր զամս **Է** [7]»⁴: Իսկ Ստեփանոս Օրբելյանը, որը բազմաթիվ առիթներով անդրադարձել է Գագիկ Արծրունու գործունեությանը, միշտ նրան հիշատակում է որպես «թագաւորն ի Վասպուրական աշխարհի»⁵: Ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին իրերն անվանում է ուղղակի իրենց անունով. «Գագիկ Վասպուրականին տիրեաց մասնավոր»⁶: Այս ամենից հետո հարց է ծագում, թե ինչպես հաշտեցնել Գագիկի՝ միմյանց անհարիր՝ «թագաւոր ամենայն Հայոց» և «թագաւոր Տանն Արծրունեաց» կարգավիճակները: Բնական և տրամաբանական է պնդել, որ Գագիկի թագավորական տիրույթը՝ որպես դավաճանության փոխհատուցում, վերաբերում է միմիայն նրա՝ Վասպուրականի թագավոր լինելու պարագային: Հակառակ դեպքում պատմիչները համերաշխորեն չէին շեշտի 914 թ. Սմբատ I-ի մահից հետո մինչև 921 թ. Աշոտ II Երկաթի գահ բարձրանալը յոթ տարվա թագավորական իշխանության պարապուրդի մասին:

Ուստի զարմանալի չէ, որ Անանունն ընդհանրապես չի հիշատակում Սմբատ I-ի հաջորդի՝ Աշոտ II Երկաթի անունը: Նրա համար այդպիսի թագավոր չի եղել: Նրա մոտ ինչ-ինչ հիշատակություններ կան միայն Աշոտ II-ի հաջորդի՝ Աբաս թագավորի մասին: Այն է՝ ըստ Անանունի ըմբռնման՝ Սմբատ I-ից հետո գահ է բարձրացել Աբասը, բայց թե ե՞րբ և ի՞նչ հանգամանքներում, նա չի շեշտում և մեկնաբանում: Անժխտելի է, որ 929-953 թվականների ընթացքում՝ շուրջ 15 տարի (929-943), Աբաս Բագրատունին և Գագիկ Արծրունին եղել են համաժամանակյա գահակալներ: Բայց չէ՞ որ գրեթե նույնքան ժամանակահատվածում՝ 914-929 թթ., և միննույն տարիներին գործել են նաև Աշոտ II Երկաթն ու Գագիկ Արծրունին: Կարծում ենք, որ նման լրությունը, ավելի ճիշտ՝ անտեսումը, պետք է բացատրել 922 թ.

¹ «Գագիկ թագաւոր տանն Արծրունեաց» (տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 87), «Գագիկ թագաւորէ ի Վասպուրականի» (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. I, էջ 384): Հատկանշական է Կիրակոս Գանձակեցու բնորոշումը. «Ոմն Գագիկ՝ Դերենիկի որդի» (տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 83):

² **Վարդան վարդապետ**, էջ 87:

³ **Մամուէլ Անեցի**, Հաւաքումնք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, Երևան, 2011, էջ 117:

⁴ **Դավիթ Բաղիշեցի**, Ժամանակագրութիւն, «Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 337:

⁵ **Ստեփանոս Օրբելեան**, էջ 183, 184, 275:

⁶ **Դավիթ Բաղիշեցի**, էջ 337:

Ջաֆար իբն ալ-Մուքթադի խալիֆի կողմից Աշոտ II-ին շնորհած «շահն-շահ» տիտղոսի տվչությանը, որով նա ճանաչվել է Հայոց (այդ թվում և Վասպուրականի), Վրաց և Աղվանից թագավոր: Հետևաբար, առանց դժվարության հերքվում են Անանունի հիացական ներբողներն «ամենայն հայոց թագավոր» Գագիկ Արծրունու մասին. «Բայց ինձ ահա յոյժ սիրելի է աստանար զբարձրագոյն իմն իրէ բուռն հարկանել, առ ի յիշատակ թողլով զկնի եկելոց, եւ եւ ի պարծանս տանն Արծրունեաց, յիշատակել զիմաստակիր խոհականութեան գործ մեծի արքային Հայոց Գագկայ, որ քաջութեամբ եւ աշխարհաշէն խաղաղասիրութեամբ հոգաբարձեր իբրեւ զհայր խնամածու ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որ եւ ի վերայ ամենայն բարեխնամող գթութեանց՝ որով զաղքատս դարմանէր, զգերեալս դարձուցանէր, զգրկեալս փրկէր, դատ առնէր որքոց եւ տայր իրաւունս այրեաց, եւ զայն եւս աւարտ եւ զլուխ դնէր ամենայն առաքինասէր վարուց»¹: Անշուշտ, իրավացի է Վ. Վարդանյանը, երբ գրում է, թե Գագիկ Արծրունու՝ ամենայն Հայոց թագավորի տիտղոսը, ըստ էության, «Վասպուրականում տիրող մտայնության արգասիք էր»²:

Դարձյալ մանրուք թվացող մի քանի փաստերի մասին: Անդրադառնալով Սմբատ I-ի ձերբակալությանը՝ Անանուն Արծրունին չի կարողանում զսպել հեզնանքն ու սարկազմի հասնող արհամարհանքը. «Յուսփ յարձակեցաւ ի վերայ Հայաստանեայցս...եւ զկնի սակաւ աւուրց ըմբոնէ զնա (Սմբատին – Պ. Հ.) իբրեւ զանգար տղայ»³: Տարօրինակ է, սակայն, Անանունն անգամ հաշվի չի առել իր նախորդի՝ Թովմա Արծրունու՝ Սմբատին տված եզակի դրական գնահատականը. «Այր քաջայայտ եւ հանճարեղագոյն, լի եւ առոյգ յամենայն իրողութիւնս, որ ինչ ընդ երկնաւս համառատաբար լրութիւն պատկանաբար պիտանան, հաճոյ Աստուծոյ եւ ընտիր մարդկան»⁴: Փոխարենն Անանունը Գագիկին հաճախ հորջորջում է իբրև «Մեծ արքայ Հայոց Գագիկ», «Մեծ թագաւոր Հայոց Գագիկ», «հայր խնամածու ի վերայ աշխարհիս Հայոց», դեռ ավելին՝ երևակայական «արքայ զաշխարհս Հայոց և Վրաց»⁵ և գովերգում նմանատիպ այլ՝ իրականությանը չհամապատասխանող ջատագովական մակդիրներով: Պատմագիրը չի զլանում գովաբանել անգամ վայրագ բռնակալ Յուսուփին և փառաբանել նրան. «Ոստիկան ոմն մեծ, այր խրոխտ եւ բազմանշան եւ ահարկու քան զբազումս որ յառաջ քան զնա էին»⁶: Ահա թե ուր կարող է հասցնել, այսպես կոչված, «տեղային հայրե-

¹ Անանուն, էջ 285:

² Վարդանյան Վ. Մ., Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը. 908-1021 թթ., Երևան, 1969, էջ 79:

³ Անանուն, էջ 281:

⁴ Թովմա Արծրունի, էջ 238: Ավելորդ չէ նշել, որ Ասողիկը Սմբատ I-ին անվանում է «Մեծ թագավոր Հայոց» (Ստեփանոս Տարունցի Ասողիկ, էջ 280), իսկ Վարդան վարդապետը՝ «Պատուական թագաւորն Հայոց» (Վարդան վարդապետ, էջ 87):

⁵ Անանուն, էջ 284, 285, 287, 292, 294:

⁶ Նույն տեղում, էջ 280, 281:

նասիրությունը»: Հիացմունքով արձանագրելով Յուսուփի և Գագիկի միջև հաստատված բարեկամությունը՝ Անանունը, այնուամենայնիվ, չի անդրադառնում այն իրողությանը, թե Հայոց աշխարհին ի՛նչ չարիքներ պատճառեց Յուսուփը, քանզի նրան լիովին բավարարում էր այն հանգամանքը, որ իր հայրենի Վասպուրականը զերծ էր մնացել այդ ավերումներից, իսկ իր քաղաքական իդեալն արժանացել էր թագավորական պատիվների: Հետաքրքիր է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որը 924 թ. ապաստան էր գտել Գագիկ Արծրունու արքունիքում և վայելում էր վերջինիս հոգատարությունը, նուրբ հումորով հեզնում է նրան՝ անվանարկելով «թագակերպեալ իշխան»¹: Մի թե կաթողիկոս պատմիչը թույլ կտար քամահրանքով արտահայտվել «խոհական», «աշխարհաշէն», «բարեխնամ», «առաքինասէր», «մեծի արքային Հայոց» հանդեպ: Անշուշտ ո՛չ, եթե դրանք դույզն – իսկ չափով համապատասխանեին իրականությանը:

Գագիկ Արծրունու պառակտիչ գործունեությանը պատմական ու բարոյական արդարացում տալու միտումով Արծրունի պատմիչները ջանք չեն ինայել իրենց տոհմի առավելություններն ու բարեմասնությունները՝ առաքինություն, սրբակենցաղություն և ավետարանական ուսմունքին հավատարմություն, թմբկահարելու համար: Նրանց կարծիքով, Արծրունյաց թագավորության հռչակումը նախասահմանված է եղել ի վերուստ, քանզի Արծրունյաց բարձրագահ, մեծատուն տոհմը սերում էր աստվածաշնչյան Դավիթ Մարգարեից և Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորից²: Հետևաբար, նաև ի վերուստ՝ նախախնամության կամքով է տեղի ունեցել նրանց թագավորության հռչակումը: Թովման մի փաստ է վկայակոչում այն մասին, որ դեռևս Վարդանանց պատերազմի ժամանակ նախարարները խորհում էին թագավոր հռչակել «ի վերայ Հայոց» Վահան Արծրունի անունով իշխանին: Սակայն իբր անմիաբանության պատճառով նրանք հրաժարվել են այդ մտքից³: Բերելով այս օրինակը՝ պատմիչը փորձում է Արծրունիների թվում «թագավորի թեկնածուներ» որոնել նույնիսկ հեռավոր անցյալում: Վերջապես, դարձյալ ըստ Թովմայի, Հայաստանում քրիստոնեություն առաջինն ընդունել է Խուրան անունով Արծրունի իշխանը, որը մկրտվել է Թադեոս առաքյալի կողմից և զգալի ջանքեր գործադրել Հայաստանում քրիստոնեական վարդապետության տարածման համար⁴: Բնականաբար, Քրիստոսը ևս պետք է բարի աչքով նայեր այդ տոհմին և նրա ներկայացուցիչներից մեկին արժանացնել արքայական ծիրանու: Ահա, վերջապես, ներկայացել էր բարեպատեհ առիթը՝ Արծրունյաց ընտանիքում ծնվել էր հրաշագեղ Գագիկ մանուկը, «զի անդստին ի տղայական հասակէն հրաշագարդ

¹ **Յովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 487:

² **Թովմա Արծրունի**, էջ 254, 255:

³ Նույն տեղում, էջ 117:

⁴ Նույն տեղում, էջ 90, 91:

փառաք փայլեր ի մէջ եղբարց իւրոց»¹: Նա վայելում էր Ամենաբարձրյալի հովանավորությունը. «Եւ Գագիկ իշխանն երթալով երթայր եւ մեծանայր, եւ Տէր ամենակալ էր ընդ նմա»²: Նրա թագավոր օձվելը եղել է Աստծո կամքով³:

Ջատագովական մոլուցքը պատմիչին ավելի հեռու է տանում, երբ նա գրում է, թե իբր մինչև Գագիկի ծնվելն Աստված արդեն կանխավ գիտեր, որ նա թագավոր է դառնալու և դեռ մոր՝ տիկին Սոփիի որովայնում նրան օժտել է իմաստուն ոգով⁴: Ահա թե ինչու բովանդակ Հայաստան աշխարհը փառաբանում էր նրան և ամենքն աղաղակում էին. «Տէ՛ր, կեցո՛ զթագաւորն եւ լո՛ւր մեզ»⁵: Իրավացի է Մ. Աբեղյանը, որը, այս առնչությամբ շեշտել է. «Սրա նման մի գովք թագավորի շատ չենք գտնիլ մեր հին գրականության մեջ: Դա մի ամբողջ ճառ է և ճառորեն կրկնությամբ հորինված»⁶:

Այս հետևությունների համաձայնապատկերին միանգամայն ակներև է, որ Անանունի երկասիրությունն ընդամենը ճառային, ներբողական, ջատագովական երկի ակնբախ օրինակ է և ոչ թե պատմագիտական հստակ կանոններին ենթակա աշխատանք, որպիսին է Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոցը»:

Այս հետևությունների ետնախորքի վրա միանգամայն ակներև է, որ Անանունի երկասիրությունն ընդամենը ճառային, ներբողական, ջատագովական երկի ակնբախ օրինակ է, այլ ոչ ոչ թե պատմագիտական հստակ կանոններին ենթակա աշխատանք, որպիսին է Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոցը»: Ուստի օրինաչափ է, որ նրա անունը, ի շարս այլ հայտնի հայ պատմիչների՝ Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Կորյունի, Ղազար Փարպեցու, Ագաթանգեղոսի և այլոց, ընդգրկված է «Մեծ պատմաբանները Անտիկ դարաշրջանից մինչև 1800 թ.» ամերիկյան հեղինակավոր հանրագիտարանային հրատարակության մեջ⁷:

Petros Hovhannisyán – Two Directions in the Historiography of X Century

As a result of political fragmentation peculiar to a feudal society in X century in the Armenia of Bagratunis local, provincial kingdoms were formed the most famous of which was the Kingdom of the Artsrunis of Vaspurakan (908).

The political fragmentation leaves its trace on the ideology of the time and first of all in the field of historiography. Individual authors, condemning the phenomena of fragmentation, advocate the idea of centralized, strong statehood (Hovhannes Draskhanakerttsi), and some authors try to substantiate and justify the process of organizing provincial kingdoms (Tovma Artsruni, Anonymus Artsruni).

The ideological tendencies of the given directions are discussed in the article.

¹ Նույն տեղում, էջ 269:

² **Անանուն**, էջ 277:

³ Նույն տեղում, էջ 270-271:

⁴ Նույն տեղում, էջ 294:

⁵ Նույն տեղում, էջ 295:

⁶ **Աբեղյան Մ.**, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 502:

⁷ **Maksoudian K. H.**, *Yohannes Draxanakerce'i, Great Historians from Antiquity to 1800. An International Dictionary*, Lucian Boia, Editor-in Chief, New York, Westport, Connecticut, London, 1989, p. 19.